

եղող այս պայմանները— կենսունակութիւն և այդ կենսունակութեան նպաստող միջավայր, զոր ստեղծած է այժմ Ռուսիոյ եւ թուրքիոյ ընդհանուր քաղաքական կացութիւնը՝ նկատմամբ Հայերու:

Ուստի պատմութեան անաչս ու դատաստանին թողելով կատարուած ընտրութեան վերաբերեալ օրէնքի և սկզբունքի հարցերը,

ազգն՝ իբր արժանաւոր զաւակն այս գործնական դարուն, թող իր բոլոր հատուածներով, Զանայ շուտով բարձր մակարդակի մը վրայ դնելու էջմիածինը, և անով՝ ժողովուրդի կրօնական, բարոյական և կրթական վիճակը, քանի որ հիմա բնաբուխով լըմքնցած է և Ազգն ունի իր հովուապետը յանձին Վեհ. Գէորգ Արք. Սուրբնեանի:

ՉՈՐՍՀԱՐԻԻՐԱՄԵՆԿ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1512 - 1912

ԱՐՇԱԿ Ա. ԱԼՊՅԱՆՃԵԱՆ

Գ.

Արգար իր դարձին Հռոմ թողած էր իր որդին Սուլթանշահը, որ որդեգրուած էր Պիոս Պապէն (1566—1572) և վերակացու կարգուած էր Հայոց հիւրանոցին:

Պիոսի յաջորդը՝ Գրիգոր ԺԳ., (1572—1585) վերանորոգութեան շարժումը կսսեցընելէ յուսահատ, իր ուշադրութիւնը Արեւելքի վրայ դարձուցած էր: Ինքն հասողուած էր որ կրօնական բրօքականտին մէջ ամէնէն խոշոր դերը պահուած էր զըպրոցին, ուստի որոշեց Հայերու Հրեաներու իսլամներու, Հունգարացիներու, և Մալուներու յատուկ վարժարաններուն քով բանալ նաև Հայերու յատուկ դպրոց մը Հռոմի մէջ: Սակայն այս որոշումը չկրցաւ իրագործել: (*)

Գրիգոր ԺԳ. որ նաև հեղինակն էր իր անուամբը ծանօթ տոմարին, այս նոյնութիւնը նաև Հայերուն ընդունիլ տալու համար, տոմարին գործադրութիւնը հրամայող կոն-

դակը և անոր բացատրութիւնները թարգմանել և տպագրել տուաւ (1584), Սուլթանշահի և Տէրղնցի Յովհաննէս ք. ի ձեռամբ: Տպագրութիւնը կատարուած է Dominici Basal տպարանին մէջ, և ունի կատարելագոյն կաթողիկոսական հանդամաք: Այս գործին տպագրութիւնը վերջացած էր եւր կիլիկիոյ Ազարիա կաթողիկոսը դիմումը բրաւ Աստուածաշունչ մը տպագրելու, որուն անհրաժեշտ պէտքը կը ներկայացնէր: Սակայն այս առաջարկը անպատասխանի կը մնայ, վասնզի, Տէրղնցի կը բաժնուի Սուլթանշահէն և կ'անցնի վենետիկ, ուր 1587ին կը տպագրէ «Սաղմոսարան» մը, օգնութեամբ տեղւոյն Հայ գաղութին:

Թէ՛ Հռոմի և թէ՛ վենետիկի երկու սըպագրութիւններն ալ իրենց յաջորդները չեն ունենար, չենք գիտեր ինչո՞ւ:

Մեր ծաւորապէս 20 տարուան լուսութենէ մը յետոյ, Լեհաստանի մայրաքաղաքին Իլվովի մէջ «վասն փորձի» նոյն Սաղմոս մը կը տպագրէ (1616) Բաղէչցի Քարմատաննց Յովհաննէս ք. գորհող ստեղծած աշխատութեամբ և բարոյ մ ծախիւք տարի մը բոլոր արուեստաւորաց հետս աշխատած է, «մինչեւ գիրն ի գլուխ» հանած և «ևոր կազմարան» սահմանած է: Սակայն այս փորձը իր յաջորդները չէ ունեցած:

Ասոր պատճառը կամ Լեհաստանի Հայոց թոյլ, անտարբեր և ազգային ուժացման ենթակայ եղած ըլլալն էր, և կամ Լեհահայերը չփոթող կրօնական վէճերու շուտով վրայ հասնիլն:

(*) Կ'երեւայ թէ այս վարժարանին աշակերտելու համար էր որ 1585ին կիլիկիոյ Ազարիա կաթողիկոսը կը խրկէ Յովհաննէս վրդ.ին հետք «Գրիգոր սարկաւազն քանի մը տղայով՝ վասն ուսման ի դասասունն» լնչպէս նաև Աստուածաշունչ մը, որուն տպագրութիւնը կը խնդրէր Պապէն, յայտնելով թէ Յովհաննէս վրդ. և Գրիգոր Սարկաւազը, որ մանաւանդ այս տպագրութեան համար խրկուած է, Արգարի Մարգո Անտոնիօ որդւոյն հետ կրնան հսկել այս տպագրութեան վրայ:

* * *

Ժէ. դարուն սկիզբը Հայ տպագրութիւնը յեղաշրջութեան մը կ'ենթարկուի: Մինչեւ հիմա կատարուած բոլոր ձեռնարկները պարզ փորձեր էին, որոնք բնաւ տակահան բնոյթ չէին կրցած առնել, լծորդուած չըլլալով ժողովրդական գաղափարի մը կամ գրականութեան մը:

Ժէ. դարուն մէջ տեւական հաստատութիւններ երեւան կուգան վասնզի գաղափարներ կը լծորդուին անոնց: Առաջինը անոնց՝ կրօնական ծաւալման գոյափարն է:

Գրիգոր ԺԳ. յաջորդները ուժգին կերպով մը աշխատեցան իրագործելու անոր ծրագիրը, Արեւելքի Քրիստոնէութիւնը Հռոմի հնազանդեցնելու համար Գրիգոր ԺԵ. (1621—23) այս նպատակով 1622ին հիմնեց կրօնական մեծ կազմակերպութիւն մը, «բրօքականտա Ֆրետչոն կամ Հաւատքի տարածման ժողով», իսկ իր յաջորդը Ուրբանոս Ը. (1623—1644) այս հաստատութեան կցեց 1627ին դպրոց մը, քարոզիչներ պատրաստելու համար, և բազմալեզուեան տպարան մը՝ այս քարոզութիւնները գիրի և գիրքի միջոցաւ ալ տարածելու համար:

Հռոմի այս կազմակերպուած արշաւանքին առաջին ենթականերէն մէկը եղաւ նաև Հայ եկեղեցին, թէ իր ճոխ գաղութներուն և թէ մայր երկրին մէջ: Հետեւաբար Ուրբանոս տպարանը 1623էն սկսեալ անընդմիջաբար շարունակելով պահել իր գոյութիւնը մինչև 1784, հրատարակեց ներմիտ կաթողիկոսութիւն բուրոյղ բազմաթիւ հրատարակութիւններ, որոնց վրայ ծանրանալարժեք:

* * *

Հայաստանի մէկ խոր անկիւնը, Նախիջևանի Քանիրայ վանքին մէջ, արդէն ԺԴ. դարէն (1333) ի վեր հաստատուած էր Լատին կրօնական Միաբանութիւն մը, Միաբանողք, Ունիթորք, անուամբ ծանօթ: Այս հաստատութիւնը երբ բրօքականտան շիմնուեցաւ, անոր ուշագրութեան առարկայ եղաւ: Հռոմ Նախիջևանի մէջ բացաւ դպրոց մը որուն ուսուցիչները Եւրոպայէն կուգային և Հայ կղերէն բարձր կրթութիւն ունէին, և կը ծաղրէին Հայ խեղճ եկեղեցականները: Այսպէս Պաշտօնը Վրդ. կեսարացի և Սիմեոն Վրդ. Զուղայեցի Լեհաստանի մէջ, Լատին կրօնաւորներու կողմէ ծաղու սոսր-

կայ եղան, և զգածուած՝ վերադարձին ման հետեւեցան:

Յետոյ կրթուած եկեղեցականներ հացնելու համար Զուղայի վանքին մէջ բազմարժան մը: Սակայն Պաշտօնը Վրդ. միայն ասով չբաւականացաւ զի «օր ըսորէ տեսանէր զտպագրութիւնս ի մէջ գացն Լատինացոց, ցանկայր միշտ որդի լիցի ի մէջ Հայաստանեաց ևս և յարժամ խնդրէր հնար գիւտի արուեստի սորիկ»: Եւ զայն կազմակերպեց զրիհ հրաջքով, տառերը և թուղթն անգամ ինքի միաբաններով պատրաստելով: Սակայն կատարելագործելու համար նոյն իսկ տպարանին բացման տարին (1639) Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցին խրկեց Եւրոպա սուսնասիրելու՝ արուեստը և նոր տապատրաստել տալու համար: Յովհաննէս Վրդ. տարի մը շրջագայելէ յետոյ կակ'առնէ Իտալիա, զի հոն միայն Հայ տպութու ծանօթ էին: Հռոմի մէջ տառերը պատրաստեց, սակայն չկրցաւ պապական անընդունելի յարմարեցնել և գիրք տպել: Անցնելով Ռոմ ուր Զուղայի առաջնորդին գաղափար մը տալու համար իր ձեռք բերած տառերուն վրայ, տպագրեց Սաղմոս մը (1643): Յետոյ, տպարանը առած Զուղա դարձաւ Սակայն յուսախար եղաւ, զի Պաշտօնը մեռած էր, և միաբանները հակառակ էին տպարանին: Ասով հանդերձ Յովհաննէս Վրդ. հոս ալ մաքառելով 1647ին հրատարակեց մէկ երկու գիրք և փորձեց տպարանը «Աստուածաշունչ» մը որ կիսահաստատուեց:

Ասիկա Հայոց մէկ դարաւոր բաղձանք էր որ չէ կարելի եղած յրացնել: Յ. Վրդ. Զուղայեցիէն առաջ, 1637ին, Յովհաննէս Անկիւրացի «վասն պատմայ առնելոյ զուրբ Աստուածաշունչն» դարձեալ Եւրոպա եկած էր, գործադրելու համար այն կտակը որ Սրապիտն Կաթողիկոսը իր աշակերտայն՝ Գլորիգոր Կեսարացիի (Պատ. Կ. Պոլսոյ) ձգած էր: Անիկա այս գործը յանձնած էր Անկիւրացիին, զի անիկա ծանօթութիւն ունէր «ընդ ազգիս Գառնկաց եթէ կարդալով եւ եթէ լեզուաւ»: Սակայն դարձեալ զժողովրդութեանց կը հանդիպի և շյաջողի տպագրել Աստուածաշունչը որ իր գլխաւոր նպատակը ըլլալ կը թուի զի «յոյս ունիմ, կ'ըսէ, ՚ի վառատիկ կամ ի կոստանդնուպոս»:

լիսկատարելն, (Պատ. Հայ Տպ. Ջարբ. էջ. 81) : Բայց վենետիկի մէջ միայն կրցաւ կատարել Սաղմոսի մը տպագրութիւնը 1642ին երկու Յոյներու նիւթական օժանդակութեամբ քաղաքին Յունական տպարաններէն մէկուն մէջ : Ասոր յաջորդեց «Քննութիւն սրտին» անուն գործ մը և «Յիսուս որդին» (1643) : Ասկէ յետոյ չգիտցուիր թէ ինչ եղած է Անկիւրացին, սակայն Աստուածաշունչը տպագրուած չէ : Հետևարար գրեթէ միաժամանակ կատարուած երկու փորձերն ալ փիտած էին : Սակայն Ասիոյ խորը վառուած ջահը, նոր Ջուղայի տպարանը, որչափ որ խաբանուեցաւ, քառասուն տարիներ յետոյ (1687—88) վերաբացուեցաւ մասնաորապէս մաքառելու համար Կաթողիկէ երկնակներու հաւատածաւալական գրականութեան դէմ (†) : Այսպէս հոն լոյս տեսած Աղեքսանդր Վրդ. ի «գիրք, որ ստի վիճաբանական» (1687), և Յովհաննէս Մրքուզի «գիրք իսկապէս համառօտ վասն ճշմարիտ հաւատոյն» (1688), որոնց յիշատակարանին մէջ յայտնապէս կ'ըսուի թէ Հայ եկեղեցին պաշտպանելու համար Յրանկներու երկրին մէջ գիրքեր տպելու հնար չըլլալով, ստիպուած են այս գրքերը՝ թէև անարուեստ, տպագրել : Յիսուսեանք զգալով վտանգը պայքար բացին Հայ տպարանին դէմ և վերջապէս ստոր միջոցներով յաջողեցան գոյն փակել տալ 1688ին :

Երկու հարիւր տարիներու լռութենէ մը յետոյ միայն 1880ին միայն կրկին կը գործէ Հայ մամուլը նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին կամարներուն տակ, դարձեալ խորհրդանշելով Հայուն քաղաքակրթիւնը :

* * *

Կաթողիկէ բրօքականտին մէկ ուրիշ հակադեցութիւնն էր 1640ին էջմիածնայ մէջ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի բացած փորձարանը, որ ուրիշ նպատակ չունէր եթէ ոչ կղեմէս Գալանոսի, և միւս քարոզիչներուն բանիւ և գրով մղած պայքարը, Հայ եկեղեցւոյ դէմ, կասեցնել : Փիլիպպոսի յաջորդը Յակոբ Ջուղայեցի (1655—1680), որ աշակերտ էր Ջուղայի վարժարանին, Կաթողիկոս ըլլալէն անմիջապէս յետոյ ճանաց Հայ տպարան մը ունենալ : Այս նպատակով իտալիա խրկեց 1656ին Մատթէոս զպիր

Ծարեցին որ երբ տեսաւ թէ Հոռոմ արգելք կը հանդիսանայ, Հեռացաւ Իտալիայէն, ապաստանելու համար տեղ մը ուր Պապերն ազդեցութիւն չունենային Եւզնաց Ամսթերամ, ուր արդէն առևտրական Հայ գաղութ մը գոյութիւն ունէր : Հոլլանտա, Հերոսական պատերազմներով յաջողած էր ազատուիլ Կաթողիկէ բնակչութենէն և կազմել աղատ Բողոքական Հանրապետութիւն մը, որ ատժամանակի ամենահարուստ պետութիւնն էր, շնորհիւ իր համաշխարհային առևտուրին : Եւ ինչպէս Հարստութիւն ու պերճաւք նպաստած էին վենետիկի մէջ զարգացնելու տպագրութեան արուեստը, նոյնը պատահեցաւ Հոլլանտայի մէջ : Երբ Մատթէոս Ծարեցի Ամսթել տամ հասաւ հոն կը գործէր վենետիկի Ալիզենրու տպարանին պէս դարաւոր կեալք ունեցող էլզէվիրներու տպարանը, որուն ստանբը կը փորագրէր Քրիստոֆոր Վան-Տլը որ մեծ հռչակ հանած էր : Ծարեցին ասոր դիմեց և 1658 Նոյեմ. 27ին պայմանագիր մը կնքեց Հայերէն երեք տեսակ տառերու պատրաստութեան համար, Կաթողիկոսներու վարդապետ Մատթէոս Ջուղայեցի համար : 1660ին Մատթէոս Ծարեցի հազիւ գործի սկսած մեռաւ իր տպարանը Ղլիջնց Աւետիս անուի վաճառականին փոխանցելէն յետոյ Սուլայնոր շահ չէր սկսկալեր տպարանէն, զայն Նուրիեց «էջմիածնի և Ս. Սարգիսի» անուանը, և գործը վարելու համար էջմիածին իր եղբորը Ոսկան Վրդ. Երեսնցիլ կոչում ըրաւ իրեն օրէնութեան հասնելու : Ոսկան Վրդ.՝ Յակոբ Կաթողիկոսէ արտօնուեցաւ երթալու Ամսթել քաղաք, ուր զլնջը կը կանխէ 1662ին, իր աշակերտը Կարապետ Վրդ. Անդրիանեցի, որ՝ մինչեւ Ոսկանին գալը Ծարականի դժուարին տպագրութիւնը կատարել փորձեց : Ոսկան գնաց՝ նախ Ղլիզոնիս, այն տեղի Հայ գաղութէն նիւթական օժանդակութիւն մը ձեռք բերելու համար : Երկար աշխատութեամբ կրցաւ երեք վաճառականէ խոստում առնել : Աստուածաշունչի տպագրութեան ծախքը հոգալու շահը էջմիածնի, Երուսղէմի և Ս. Սարգիսի վանքերուն միջեւ բաժնելու պայմանով : Ոսկան Վրդ. Ամսթել քաղաք հասնելուն, իբր մէթոտի մարդ գրել-կարդալու ամէնէն անհրաժեշտ միջոցը՝ Այրբենարան մը

հրատարակեց: Ասիկա առաջին տպագրուած դասագիրքն էր:

Ապա ձեռնարկեց իրադործելու իր նախորդներէն շատերու մեծ երազը... Աստուածաշունչի տպագրութիւնը որ յաջողեցաւ գլուխ հանել երկու տարուան մէջ (1666—68): Այս աննախընթաց գործը միայն կը բաւէր Ռսկանի անունը անմահացնելու, սակայն Ռսկան աւելին ալ բրաւ:

Անիկա իր բոլոր նախորդներէն վեր բարձրացաւ միայն եկեղեցական միտքերով շիրաւականալով, այլ կրթական գործին, պատմութեան ու ժամանակակից գրողներու ծառայելով: Այրբենարանէն դատ, անիկա 1666 ին տպագրեց իր խմբագրած «Քերականութիւնը» և Առաքել Դավթբեկի «Պատմագրութիւնը» որ Հայոց մէջ առաջին գործն է որ հեղինակ մը, իր կենդանութեան տպագրուած տեսած ըլլայ: Դարձեալ ինքը տպագրեց Խորենացիի «Աշխարհագրութիւնը» (1669):

Ռսկանի այս սքանչելի գործը սակայն դարձեալ կաթոլիկ ճիրաններու պիտի մտնուէր վասնզի Հոլլանտա Հայութեան հոծ կեդրոններէ հեռու, գիլքեռու սպառման համար դժուարութիւններ կը նկկայայէր: Նիւթական միջոցներէ հարկադրուած Ռսկան մտածեց Լեհաստան փոխադրել իր տպարանը, սակայն յետոյ կաթոլիկ հալածանքէն վախնալով հրաժարեցաւ այդ գաղափարէն: Ռսկանի գիրքերուն մէկ մասին նաուս մը հետ ծովամոյն կորսուիլը և Էջմիածինէն խոստացուած նպաստին չհասնիլը բոլորովին նիւթական անձկութեան մատնեցին Ռսկանը որ պարտատէրներէն ազատելու համար որոշեց իր տպարանը այլուր փոխադրել: Իր քեռորդին Համազասպեան Թաղէս, վարձուած պապական կղերէն, դաւեց իրեն դէմ և զինքը առաջնորդեց բրօքականտայի թաթին տակ, նախ Լիվոնո, ուր երկու գիրք կը տպագրէ (1670) և ապա Մարսիլիա, ուր կենթարկուի հսկողութեան անունին տակ հալածանքի: Հոն կը գործէ Ռսկանի տպարանը 1673էն մինչև 1685, տասերկու տարի, թէև ինքն 1774ին Համազասպեան քահանայի ստոր ընթացքէն խորապէս զգածուած մեռած էր:

Գործը հալածանքներու մէջ շարունակուեցաւ մինչև որ դարձեալ անոր վարիչ-

ները Հոլլանտա ապաստանիլ միակ փրկութիւնը համարեցին:

Մտթէոս Վանանդեցի գլուխը կաշնեցաւ այս գործին (1685) և յաջողեցաւ վերակենդանացնել Ամսթերտամի տպարանը իրեն օժանդակ հասան Թովմաս Եպ. Վանանդեցի, և Ղուկաս և Միքայէլ Վանանդեցի եղբայրները՝ երօրորդիք առաջնոյն: Ախուսմբ 1695ին Հայ վաճառականաց օգտակար հրատարակեց առաջին Հայերէն քառատէղը «Համատարած Աշխարհացոյցը» - զի ղեցիկ արուեստով - և յաջորդ տարին ան «բանալին», Խորենացիի «Պատմութիւնը» եւ այլն:

Ամսթերտամի տպարանը շարունակեց գոյութիւնը մինչև 1717, հանդիսանալով միակ լուսատու ջահը, և ազգային ինքնապաշտպանութեան շէնքը, ընդդէմ օտա հաստատութեանց որոնք կը շարունակէին իրենց հրատարակութիւնները մոլեռանդ ողութեամբ մը: Այսպէս, Հոռմի Ուրբեան տպարանը կը շարունակէր գործել, գործէին նաև Վենետիկի բազմաթիւ օտա տպարանները՝ տակաւին արեւելք չլսուրակին տէր ըլլալով, Հայ գրքեր, երբևէ Հայերու նկատմամբ համակրանքէ մը մը ուսած և յաճախ շահախնդրութեան: Այսպէս 1660ին Ճուան Պաթիստ Պոլիս Հայերի խելուն համար Հայերէն գիրքեր տպագրած է: Միշէլ Պապօնի 1667էն մինչև 1680 ճաքոմօ Մօրիէթի 1685ին, և Անտօն Պոթոլի 1695—1792 մեծ մասամբ կրօնագիրքերու վաճառքը արտադրած են, և շարունակ դէպի արեւելք արտածած են: Այսպէս որ Վենետիկի իր լուսաւորութեան կերտն այդ ժամանակներու մէջ արեւելոց միջի մէջ զբաւած տեղը չէր կորուսած: Ատեաքար ընդի երկրին մէջ ազգին զարգուման աշխատելէ յուսահատ շատեր գացան խառնուել Վենետիկի տպագրական շարման և այդ օտար տպարաններուն մէջ: Իրենց ծախքով բազմաթիւ գիրքեր տպագրուած են: Նոյն իսկ շատեր եղած են Հայ տպարաններ հիմնելու: Այսպէս կը տեսնենք որ Գասպար Սահրատեան՝ Ռսկանի յոգին, Թաղէոս քհ. Համազասպեանին հետ տպարան կը հիմնէ 1686ին և ապա կարճ ժամանակ մը առանձին կը շարունակէ: Դարեալ Ագուլեցի վաճառական մը խօջառահապետ Գիւլնազարեան, իրր գործնակ-

դուոյ տէր մարդ ոչ միայն տպարան մը կը բանայ 1687ին իր տան մէջ, այլ հոն կը արպագրէ առաջին աշխարհաբար գիրքը:

Վենետիկէն դուրս, բացի բրօքսկանտայի Ուրբանեան տպարանէն իտալական երկու ուրիշ քաղաքներ ալ, Բատուա և Լիվոռնո, կուտան Հայ գիրքեր: Բատուայի մէջ «Տիմոթէոս գառնուկ Ասորուոց արքեպիսկոպոս» 1690ին կը տպագրէ երկու գիրք: Լիվոռնոյի մէջ 1691ին յանկարծ կը գերազարթնուէ իմաստասէր և Ս. Սարգսի անունով գործող տպարանը որ կ'երեւայ թէ Սևկանի տպարանին բեկորներէն կազուուած էր: Անիկա կը գործէ մինչեւ 1701, ուրկէ յետոյ կը փոխադրուի Կ. Պոլիս, նոյն անուան սակ գործելու համար (Ճե. Լէօ. Ա. Հա. էջ 319—320):

Իտալիոյ այս եռանդոտ մասնակցութիւնը Հայ տպագրութեան գործին, կը բազմապատկուի 1715էն յետոյ, երբ Հայ գրական վերածնութեան հիմնադիրը Մխիթար Վենետիկ կը հաստատուի:

Մխիթարեանք մինչեւ 1789 իրենց յատուկ տպարանը կ'ունենան, կ'օգտուին Վենետիկի տպարաններէն մասնաւորապէս Անտոն Պօթոլի տպարանէն, որ այնքան առաջ կ'երթայ որ Հայերէն գրքեր տպելու իրաւունքը ինք սեանաշնորհել կ'ուզէ: Սխիթարեանք օգտուած են նաև 1719ին ծնուած Քաջօյի (†), 1729ին Պաթիստ Ալպոյցի ձերբակալուի, 1750—53՝ Ուրլանդեան Սահփանոսի, 1770—84՝ Վազվազեան Պետրոսի (Տ), 1775—1785 Դեմետր թէոդոսեանցի և 1786—8 Յովհաննէս Փիացեանցի տպարաններէն:

Այս վերածնութեան գործը որ Մխիթարեանք առաջ բերին, ուրիշ բան չէր իր թարգմանական, ուսումնական ու հմտական բովանդակութեամբը եթէ ոչ միջնորդութիւն մը Արեւմուտքի և Արեւելքի միջև:

Վենետիկի Մխիթարեանց տպարանին յաջորդեց նախ ի թրիէստէ (1776) նոյն մի

(†) Հոս տպագրուած են Չամչեանի Հայոց Պատմութեան երկու հատորները Շտհրիմանեան երկու եղբայրներու օժանդակութեամբ:

(Տ) Ծինուած էր ծախիւք Ճորճի Միցցիի, Կորգ Գարագաշեանի:

արանութեան կրտսեր ճիւղին տպարանը, որ յետոյ Վիէնա տեղափոխուեցաւ (1811):

Այս տպարանը իր կարեւորութիւնը ունեցած է, ոչ միայն իբր Հայ տպարան այլ նաև իբր միջազգային հաստատութիւն մը:

Անիկա մինչեւ 1848 կը վայելէր բացառիկ առանձնաշնորհ բովանդակ Աւստրիոյ մէջ կրօնական և դպրոցական գիրքերը արպագրելու, և մինչեւ այսօր Արքունեաց գործերը ինքն կ'ընէ, պատիւ բերելով Հայ անուան:

Այս երկու տեական հաստատութեանց քով որոնք կաթոլիկ գոյնը կը պահէին, անախարակաշար մտածութիւններով ոմանք ևս ձեռնարկ ըրին Արեւմտեան մեծ միջավայրներու մէջ վերակենդանացնելու Հայ տպագրութիւնը:

Այսպէս՝ Ճանիկ Արամեան (1820—79) Բարիցի պէս համաշխարհային կեդրուի մը մէջ նոր ձեւերով տառեր շինել կուտայ և Ֆրանսացի Վարպետի մը սպարանի մէջ Հայերէն հրատարակութիւններ կ'ընէ: 1859ին կը յաջողի բանալ իր սեպակական տպարանը և իր շուրջը համախմբել Բարից համախումբուած մտաւորականները: 1862ին կը գոցէ իր տպարանը, երբ արդէն Արբազամ Մուրատեան իր տպարանը բացած էր: Շահնազարեան Վարդ. ալ Մանչէսթրիի մէջ Հայ տպարան մը հաստատեց, և նոր ժամանակներու մէջ՝ ինչպէս ըսինք Մարտիլիս, Ժընէվ և այլ կեդրոններու մէջ Հայ տպարաններ գործեցին մասնաւորապէս յաղագրական նպատակով:

Բ Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ի Ն

Մարդու մը կամ կենջ մը բարի անունը Ամենաթանկագին գոհարն է անոնց հոգիին: Ով որ կը գողնայ իմ քսակս, Անպէտ խեղբարնք մը կը գողնայ, Ան բան մըն է որ բան մը չէ, Իմօ էր իրեն եղաւ, և առաջուց գերին եղած է

Հաղարաւոր ուրիշ մարդոց: Բայց ան որ կը յափշտակէ ինձմէ իմ բարի անունս, կը կողոպտէ զիս իմ իրական հարստութենէս, Եւ իրաւամբ աղքատ կ'ընէ զիս: